

NEC UT INTERPRES, SED UT ORATOR: CICERONAS – VERTĖJAS

Audronė Kučinskienė

Vilniaus universiteto Klasikinės filologijos katedros lektorė

Cicerono vardas visų pirma mums asocijuojasi su romėnų iškalba, retorikos ir filosofijos traktatais, galbūt su Katilinos sąmokslu ar pan. Bet šiame straipsnyje patyrinėsimė gal kiek mažiau žinomą Cicerono palikimo dalį – jo vertimus iš graikų kalbos ir vertimo teoriją. Tyrimų šia tema gausa¹

¹ Išsami bibliografija šia tema: Mario Puelma, „Cicero als Platon-Übersetzer“, *Museum Helveticum*, 37, 1980, 174–176. Straipsnio autorei ypač naudingi buvo šie darbai: K. Atzertas daktaro disertacijoje *De Cicerone interprete Graecorum* (Göttingae: Officina Academica Hutniana, 1908) lygina Cicerono vertimus su originalo tekstais, tirdamas jų tikslumą ir raiškos priemones (Arato vertimai: p. 3–11, *Timaeus*: p. 11–23, Homero vertimai: p. 23–29, tragedijų vertimai: p. 30–44). Panašiu keliu eina ir D. M. Jones („Cicero as a Translator“, *Bulletin of the Institute of Classical Studies*, 6, 1959, 22–34), lygindamas su originalu, parodydamas vertimų netikslumus ir prasčiau pavykusias vietas. J. Powellas („Cicero’s Translations from Greek“, in: *Cicero The Philosopher. Twelve papers*, edited and introduced by J. Powell, Oxford University Press, 2002, 273–300) stengiasi plačiau pažvelgti į problemą ir atsakyti į klausimus, kas yra tikslus vertimas (*accurate translation*), Cicerono ir apskritai romėnų supratimu, ir kodėl daugeliu atvejų jo nesilaikoma. W. Ewbanko studija *The Poems of Cicero* (London, 1933) skirta Cicerono poezijai, tačiau joje nagrinėjami ir poezijos vertimai kaip Cicerono poetinio palikimo dalis (p. 78–108). T. Peck („Cicero’s Hexameters“, *TAPhA*, 28, 1897, 60–74) tiria Cicerono poezijos vertimų eilėdaros ypatumus. *Timajo* vertimo teksto kritikai, tikslams, autentiškumo problemoms bei lyginti su originalu skirtas stambus Carlo Frieso straipsnis „Untersuchungen zu Cicerons *Timaeus*“ (*Rheinisches Museum für Philologie*, 54, 1899, 555–592; 55, 1900, 18–54). Keith Hoskin straipsnyje „*Verbum de verbo*: The Perennial Changing Paradox of Translation“ (in: *Se-*

rodo, kad medžiagos esama daugiau, nei įmanoma aprėpti viename straipsnyje. Pažintis su šia Cicerono palikimo dalimi yra, be abejonės, įdomi ir prasminga, nes, viena vertus, praturtina mūsų žinias apie autorių, jo požiūrį į lotynišką literatūrą bei jos santykį su graikiškais tekstais, kita vertus, atveria galimybes tolesnėms studijoms apie vertimus Antikoje apskritai, nes tiek visose kituose kūrybos baruose, tiek vertimo srityje Ciceronas turėjo neabejotinos įtakos vėlesniems autoriams².

cond Hand: Papers on the Theory and Historical Study of Literal Translation, ed. by Theo Hermans, Antwerp: ALW, 1985, 10–45) žvelgia į vertimo istoriją nuo Terencijaus iki mūsų laikų iš struktūralistinių ir moderniosios lingvistikos pozicijų, *verbum de verbo* principu ieškodama žodžio–ženklų sampratos. Sebastianas Brockas („Aspects of Translation Technique in Antiquity“, 1979) nagrinėja pažodinio ir literatūrinio vertimo reiškinius Antikoje, daugiau dėmesio skirdamas ne graikų–lotynų, bet kitų kalbų vertimams.

² Pakanka paminėti, kad originali Cicerono poezija ir jo vertimai neabejotinai patobulino lotynišką hegzametą, parengdami dirvą vėlesniems poetams ir tapdami jungiamąja senųjų hegzometro kūrėjų Enijaus, Lucilijaus ir Lukrecijaus bei Vergilijaus grandimi. Apie tai žr.: Tracy Peck, *op. cit.*, 60–74; W. B. Sedgwick, „Lucretius and Cicero’s Verse“, *The Classical Review*, Vol. 37, No. 5/6, 1923, 115–116; W. W. Ewbank, *op. cit.*, 40–71. Apie Cicerono įtaką šv. Jeronimo Vulgatos vertimams žr. William Adler, „*Ad verbum or ad sensum*: the Christianization of a Latin translation formula in the 4th century“, in: *Pursuing the Text. Studies in Honor of Ben Zion Wacholder on the Occasion of his Seventieth Birthday*, ed. by John C. Reeves and John Kampen, 1994,

Nelengva tiksliai apskaičiuoti, kiek graikų autorių vertimų paliko mums Ciceronas. Visų pirma todėl, kad dažnai sunku nubrėžti ribą tarp vertimo (*interpretatio*) tikrąja žodžio reikšme ir sekimo ar laisvo perdirbimo (*imitatio*). Kiek aiškiau yra su poezijos vertimais: iš jaunystėje Cicerono verstos Arato poemos *Reiškiniai* (*Phaenomena*) mums išliko apie pusę eilučių³, be to, įvairiuose veikaluose cituojamos 53 Homero eilutės (ilgiausia ištrauka 29 eilučių⁴), Aischilo, Sofoklio, Euripido tragedijų ištraukos, retsykais siekiančios kelias dešimtis eilučių, dar keletas epigramų ir pavienių eilučių – visa tai cituojama kituose Cicerono veikaluose, dažniausiai filosofiniuose traktatuose ir laiškuose⁵, kur citata aiškiai matoma, nes poezijos eilutė išsiskiria prozos tekste. Kitaip yra su prozos, daugiausia Platono, ištraukų vertimais, kurie, įpinti į Cicerono filosofinių traktatų tekstą, sunkiau išskiriami, nes, pagal Antikos supratimą, autorius laiko tokias ištraukas savo kūrinio savastimi ir ne visada

321–348; Georges Cuendet, „Cicerón et Saint Jérôme traducteurs“, *Revue des études latines*, 11, 1933, 380–400.

³ Apie 580 iš 1154 originalo eilučių. Kalbame kiek apibendrintai, palikdami nuošaly daugybę su šiuo vertimu susijusių problemų (vertimo ir publikavimo laikas, kūrinio pavadinimas (*carmen Arateum*; *Phaenomena*, *Prognostica*), ar visas kūrinys buvo išverstas ir pan. Apie tai žr. Ewbank, *op. cit.*, 22–24, 36–38; John W. Spaeth, „Cicero the Poet“, *The Classical Journal*, Vol. 26, No. 7, 1931, 503–505; Arthur Stanley Pease, „Were There Two Versions of Cicero’s Prognostica?“, *Classical Philology*, Vol. 12, No. 3, 1917, 302–304; Mark P. O. Morford, „Ancient and Modern in Cicero’s Poetry“, *Classical Philology*, Vol. 62, No. 2, 1967, 112–116.

⁴ Cic. *Div.* II.63: Hom. *Il.* II.299–329.

⁵ E. g. *Tusc.* II.20–22: Soph. *Trach.* 1046–1102.; *Tusc.* III.59: Euripido tragedijų citatos etc. Ypač svarbu tai, kad daugelis Cicerono gausiai cituojamų tiek graikų, tiek romėnų poetų ištraukų yra iš mums neišlikusių šaltinių. Viena žymiausių – 28 eilučių ištrauka iš Aischilo tragedijos *Išlaisvintasis Prometėjas* (*Prometheus Liberatus*) (*Tusc.* II.23–25).

nurodo šaltinius, kaip būtų įprasta mūsų laikais. Svarbiausios tiesioginės Platono citatos yra iš *Apologijos* (*Apologia Socratis*), *Gorgijo* (*Gorgias*), *Menekseno* (*Menexenus*), *Istatymų* (*Leges sive Nomoi*), *Valsybės* (*Respublica sive Politeia*), *Faidro* (*Phaedrus*), *Timajo* (*Timaeus*), *Septintojo laiško* (*Epistula VII*)⁶. Be to, Ciceronas dukart cituoja Ksenofontą, keturiskart Epikūrą, o kartais persako netiesiogine kalba ar perfrazuoja originalą, išlikdamas gana arti graikiško teksto⁷, kai nusitrina ribos tarp vertimo ir laisvo perpasakojimo. Kad turėtume visą mums žinomų Cicerono vertimų rinkinį, dar turime paminėti jaunystėje atliktus Platono *Protagoro* (*Protagoras*) ir Ksenofonto *Ūkvedžio* (*Oeconomicus*) vertimus bei vėliau verstas Demostenio ir Aischino kalbas *Apie vainiką* (*De corona*) – apie tai kalbėsime kiek vėliau.

Cicerono vertimus įprasta grupuoti chronologiškai į dvi grupes: jaunystėje ir vaisingiausiu kūrybos laikotarpiu 46–45 m. pr. Kr., kai buvo parašyta dauguma filosofinių traktatų, atliktus vertimus. Tokio skirstymo trūkumas yra tas, kad dažnai neįmanoma nustatyti, kada atliktas vertimas. Šiame straipsnyje pateiksime suskirstytus vertimus pagal jų tikslą ir paskirtį, nors neišvengsime ir chronologinio principo.

⁶ *Div.* I.60–61 (= Plat. *Rep.* 571d–572a), *De Leg.* II.45 (= Plat. *Leg.* 955e–956b), *De Rep.* I.66–67 (= *Rep.* 562c–563b), *De rep.* VI.27–28 idem *Tusc.* I.53–54 (= Plat. *Phaedr.* 245c–246a), *Tusc.* I.97–99 (= Plat. *Apol.* 40c–42a), *Tusc.* V.34–35 (= Plat. *Gorg.* 470d); *Tusc.* V.36 (= Plat. *Menex.* 247e), *Tusc.* V.100 (= Plat. *Epist.* VII.326b–c); *Orat.* 41 (= Plat. *Phaedr.* 279c); *Tim.* 3–52 (= Plat. *Tim.* 27d–47b).

⁷ Išsamų sąrašą, apimančią trumpas citatas ir ilgesnes parafrazes, žr. Susanne Widmann, *Untersuchungen zur Übersetzungstechnik Ciceros in seiner philosophische Prosa*, Diss. Tübingen, 1968, 309–312; D. M. Jones, *op. cit.*, 24–26.

Visus Cicerono vertimus galima su- skirstyti į dvi grupes pagal tai, ar vertimas turėjo būti pateiktas visuomenei kaip sava- rankiškas kūrinys, ar tapti Cicerono veika- lo integralia dalimi. Žinoma, kaip ir visos klasifikacijos, ir ši nėra absoliuti: pradinis vertimo sumanymas ne visada sutapdavo su jo būsimu funkcionavimu: atsiradęs iš studentišku pratybų vertimo fragmentas vėliau galėjo būti įtrauktas į filosofinį trak- tatą, o ištrauka, parinkta ir versta būsimam traktatui, galėjo likti nepanaudota, dėl kokių nors priežasčių neįvykdžius suma- nymo (kaip *Timajo* atveju). Vis dėlto toks grupavimo būdas leidžia naujai pažvelgti į Cicerono vertimus.

Laikantis tokio principo, nesunku pa- stebėti funkcinę skirtį tarp Arato ir likusių poezijos fragmentų vertimų. Arato *Reiš- kinių* vertimas skirtas pateikti visuomenei baigta, lig tol nepažįstamą kūrinį, pirmąjį traktatą apie astronomiją lotynų kalba⁸. Visi kiti poezijos vertimai buvo skirti eg- zistuoti ne patys savaime kaip atskiri kūri- niai, bet Cicerono traktatų kontekste, kaip dėstomas mintis iliustruojantys pavyz- džiai. Šiuo atveju poezijos ištraukų verti- mai yra rungimosi su graikais programos dalis. Ciceronas ne kartą sako, kad filo- sofija – toji sritis, kurioje romėnai lig šioj neprilygo graikams, nors visur kitur juos gerokai pranoko. Perteikti filosofiją loty- niškai – iššūkis, kurio imasi Ciceronas, ne tik siekdamas užpildyti šią romėnų raštijos spragą, bet ir parodyti, jog lotynų kalba nė

kiek nenusileidžia graikų kalbai galimy- bėmis išreikšti filosofijos dalykus. Skir- tingai nei jo amžininkas Lukrecijus, vis besiskundžiantis lotynų kalbos skurdumu ir žodžių trūkumu⁹, Ciceronas primygtinai pabrėžia, kad lotynų kalba niekuo nenu- sileidžia graikų kalbai, dargi pranoksta ją žodingumu:

[...] *sed ita sentio et saepe disserui, Latinam linguam non modo non inopem, ut vulgo pu- tarent, sed locupletiores etiam esse quam Graecam (Fin. I.10).*

[...] *bet aš manau ir ne kartą tvirtinau, kad lotynų kalba ne tik nėra skurdi, kaip paprastai manoma, bet dargi turtingesnė už graikų.*

Jis noriai prileidžia graikų literatūros įtaką ir nuolat liaupsina graikų klasikos li- teratūrą, tačiau ne kartą pažymi, kad nėra jokio pagrindo manyti, jog lotynų kalba negali stoti šalia graikų, kaip lygiavertė kalba, laikydamas ją savarankiška raiškos priemone, o ne vergišku graikų kalbos ko- pijavimu (*Fin. III.5; Tusc. II.35; N.D. I.8; Div. I.7–8; II.5*). Tokiame kontekste loty- niškos raštijos, visų pirma filosofinės, kū- rimas traktuojamas kaip valstybės garbės ir tautos pasididžiavimo vertas reikalas¹⁰. Šiose varžybose originalo veikaluose ap- tiktas graikų poetų citatas Ciceronas turėjo arba išversti, arba visai praleisti. Autorius renkasi vertimą, „kad tokios rūšies svars- tymuose lotynų kalba jokių puošmenų ne- stotų“ (*verti enim multa de Graecis, ne quo ornamento in hoc genere disputationis*

⁸ Akivaizdu, kad šis vertimas padarė įspūdį išprus- siai Romos visuomenei. Gerai žinoma Ovidijaus ei- lutė *Am. I. 15.16: Cum sole et luna semper Aratus erit*. Cicerono vertimu sekė ir naudojosi Ovidijus, Markas Manilijus (*Astronomica*), Vergilijus. Vėliau Aratą vertė Julijus Cezaris Germanikas (I a.) ir Rufijus Festas Avie- nas (IV a.).

⁹ Apie gimtosios kalbos skurdumą (*patrii sermonis egestas*) *Lucr. I.830–834; III.260*; apie būtinybę kurti filosofinę lotynų kalbos leksiką *I.136–139*.

¹⁰ [...] *primum ipsius rei publicae causa philosophiam nostris hominibus explicandam putavi, magni existi- mans interesse ad decus et ad laudem civitatis res tam gravis tamque praeclaras Latinis etiam litteris contineri (N.D. I.7).*

careret Latina oratio – Tusc. II.26; licet enim, ut saepe facimus, in Latinum illa convertere – Tusc. III.29), kitaip tariant, ir čia parodydamas lotynų kalbos lygiavertiškumą¹¹. Be to, savo paties svarstymams iliustruoti jis taip pat dažnai pasitelkia tiek romėnų, tiek graikų poetų citatas, *ad rem* jas išversdamas arba pasinaudodamas jau atliktais savo vertimais, pvz., dialogo dalyvio Balbo lūpomis gausiai cituoja Arato *Reiškinius*¹² (*N.D. II.104 sqq.*). Tokiu atveju *Phaenomena* pakeičia savo pradinę savarankiško kūrinio paskirtį ir tampa kito kūrinio dalimi, atlikdama jame *exemplum* funkciją.

Tiek poezijos, tiek prozos vertimai jauname amžiuje buvo studentiškomis retorikos pratybomis, skirtomis ne svetimai kalbai išmokti, bet savajai tobulinti ir turtinti. Traktate *Apie oratorių* Ciceronas Kraso lūpomis kalba apie savo jaunystės (*adulescens*) vertimus kaip oratorinio lavinimosi pratybas: jis versdavęs graikų oratorių kalbas (*summorum oratorum Graecas orationes*), ir tam procesui tekdavę pasitelkti ne tik pačius geriausius įprastos vartosenos žodžius (*non solum optimis verbis uterer et tamen usitatis*), bet dažnai pagal analogiją (*imitando*) kurti naujadarus, pritinkančius kontekstui (*exprimerem quaedam verba imitando, quae nova nostris essent, dum*

¹¹ Laiškuose, atvirkščiai, Ciceronas dažniausiai cituoja graikiškai, neversdamas ištraukų. Be abejojimo, tai lemia žanro ir adresato specifika. Apie poezijos citatas Cicerono prozoje žr. H. D. Jocelyn, „Greek poetry in Cicero’s prose writing“, *Studies in Latin Language and Literature*, ed. by Thomas Cole, Cambridge University Press, 1973, 61–112. Straipsnyje išsamiau nagrinėjamos graikiškos citatos bei jų vertimai Cicerono filosofiniuose traktatuose.

¹² ‘Utar’ inquit ‘carminibus Arateis, quae a te admodum adulescentulo conversa ita me delectant quia Latina sunt, ut multa ex is memoria teneam. [...]’ (*N.D. II.104*).

modo essent idonea – De or. I. 155)¹³. Tokie vertimai lavino kalbančiojo protą, pratino parinkti tinkamiausią žodį ar sukurti naują, lavino gimtosios kalbos žodingumą, stilingumą, kitaip tariant, ugdė iškalbos privalumus (*virtutes dicendi: Latine–dilucide–ornate–apte / decore – Cic. De or. I. 144*), būtinus geram oratoriui, ir padėjo pakylėti lotynų kalbą į graikų kalbos lygį. Šitaip suprantamas vertimas nėra vien paprasta *imitatio*, bet kultūrinio praturtėjimo būdas¹⁴. Tai pabrėžia ir Plinijus Jaunesnysis laiške Fuskui Salinatorui:

Vtile in primis, et multi praecipuiunt, uel ex Graeco in Latinum uel ex Latino uertere in Graecum. Quo genere exercitationis proprietas splendorque uerborum, copia figurarum, uis explicandi, praeterea imitatione optimorum similia inueniendi facultas paratur; simul quae legentem fefellissent, transferentem fugere non possunt. Intellegentia ex hoc et iudicium acquiritur (Plin. *Ep. VII.9.2–3*).

Pirmiausia naudinga – ir daug kas tai pataria – versti arba iš graikų į lotynų, arba iš lotynų į graikų. Tokios rūšies pratybomis pasiekiamas žodžių tikslumas ir grožis, figūrų gausa, pasakojimo jėga, o mėgdžiojant geriausiuosius – ir panašus išradingumas; tuo pat metu tai, kas praslydo pro skaitančiojo akis, negali išvengti vertėjo žvilgsnio. Šitaip ugdomas išmanymas ir nuovoka.

Tai rodo, kad vertimas, kaip lavinimosi būdas, gyvavo retorikos mokyklose gerokai vėliau po Cicerono. Tokias pratybas rekomenduoja ir Kvintilianas, kartu papildomų mūsų žinias apie Cicerono studentiškus

¹³ Kitoje vietoje Ciceronas kalba apie deklamaciją graikų kalba, kurios drauge ugdė lotynišką kalbą, nes „graikų kalba, tokia turtinga puošmenų, pratino ir lotyniškai panašiai kalbėti“ (*quod Graeca oratio plura ornamenta suppeditans consuetudinem similiter Latine dicendi adferebat, Brut. 310*). Cf. Plin. *Ep. VII.9.2–3*; Quint. *X.5.2*.

¹⁴ William Adler, *op.cit.*, 323.

vertimus (Quint. X.5.2): kalbėdamas apie vertimų naudą iškalbai ugdyti, jis remiasi minėta *De oratore* vieta (*Id se L. Crassus in illis Ciceronis de Oratore libris dicit factitasse*)¹⁵, be to, priduria, jog pats Ciceronas itin dažnai imdavęsios tokios praktikos (*id Cicero sua ipse persona frequentissime praecipit*) ir išvertęs Ksenofonto bei Platono veikalus (*etiam libros Platonis atque Xenophontis edidit hoc genere tralatos*). Iš šio liudijimo galime suprasti, kad šiuos vertimus Ciceronas publikavo (*edidit*), tačiau lieka neaišku, kokius veikalus jis vertęs, ir ar tai buvę visi kūriniai ar tik ištraukos. Pagelbsti šv. Jeronimo laišakai, kuriuose įvardijami verstų kūrinių pavadinimai: Platono *Protagoras* ir Ksenofonto *Oeconomicus* (Hieron. *Ep.* 106.3; *Adv. Ruf.* II.25; *Chron. praef.* 1) ir teigiama, kad išverstas visas Platono veikalas (*Platonis integros libros ad verbum interpretatus est*), o Ksenofonto vertimui prikišamas Ciceronui nebūdingas stilistinis nebaigtumas¹⁶. Iš viso to aišku, kad tokių vertimų tikslas – lavinti iškalbą (*ingenii exercendi causa* – Hieron. *Chron. Praef.* 1; *hoc genere tralatos* – Quint. X.5.2) ir, galima spėti, siekis pateikti pavyzdį kitiems besimokantiems oratoriams. Autorių pasirinkimas, matyt, nėra atsitiktinis. Platonas filosofijoje, Ksenofontas istorijoje ir Demostenas iškalboje – tai tie graikų autoriai, kuriuos Ciceronas visada laikė gero stiliaus pavyzdžiais, kaip prieš-

priešą Romos atikistų garbistoms Tukididui ir Lisijui (*Opt. gen.* 15; *Orat.* 30; 62). Šiaip ar taip, šie vertimai buvo skirti funkcionuoti kaip savarankiški kūriniai, o ne integruoti kitų veikalų kontekste.

Tai pačiai rūšiai priskirtinas Demostenos ir Aischino kalbų *Apie vainiką* (*De corona*) vertimas, kurio Ciceronas ėmėsi gyvenimo pabaigoje¹⁷. Pats vertimas neišliko ir, matyt, niekada nebuvo publikuotas, bet turime nedidelį retorikos traktatą *Apie geriausią oratorių* (*De optimo genere oratorum*), kuris buvo parašytas kaip įvadas numatomam leidimui¹⁸. Mums šiuo atveju rūpi ne vertimo publikavimo klausimas, bet kokių tikslu Ciceronas imasi vertimo ir kokių pavidalu jis turėjo funkcionuoti. Turbūt nesuklysimė teigdami, kad Ciceronas turėjo intenciją išversti dviejų, jo manymu, garsiausių Atėnų oratorių vienoje byloje pasakytas kalbas, kaip ištistus kūrinius, skirtus savarankiškam leidimui su mums išlikusia įžanga. Tuo šis vertimas primena Arato *Reiškinių* ir kitų minėtų jaunystės vertimų paskirtį, tačiau pasta-

¹⁷ Tikslus jo parašymo laikas nežinomas, bet, straipsnio autorės nuomone, jis galėjo įsiterpti dviejų Cicerono retorikos traktatų – *Bruto* ir *Oratoriaus*, sukurtų vienas po kito 46 m. pr. Kr. Žr. Audronė Kučinskienė, „Ciceronas: idealaus oratoriaus paieškos“, *Literatūra*, 43(3), 2001, 86–96.

¹⁸ Jeronimas ne kartą mini šiuos Demostenos ir Aischino kalbų vertimus, bet cituoja ne juos, bet mūsų turimą įvadą *De optimo genere oratorum*, taigi nepagrindžia pačių vertimų egzistavimo. Tai, kad vertimas niekur nėra cituojamas nei paties Cicerono (pvz., vėliau parašytame traktate *Apie gėrio ir blogio ribas*, kurio įžangoje paliečiami panašūs su vertimu susiję klausimai), nei kitų Antikos autorių, kartais laikoma *argumentum ex silentio*, jog jie nebuvo atlikti. Apie tai ir kitas su šiuo veikalu susijusias filologines problemas žr. G. L. Hendrickson, „Cicero de optimo genere oratorum“, *AJPh*, vol. XLVII, 2, 1926, 109–123; Audronė Kučinskienė, *op. cit.* Prieš veikalo autentiškumą žr. Albrecht Dihle, „Ein Spurium unter den rhetorischen Werken Ciceros“, *Hermes*, 83, 1955, 303–314.

¹⁵ Pagal Kvintilianą išeitų, kad Krasas Cicerono veikle pasakojęs apie savo paties vertimų praktiką (*se dicit factitasse*), tačiau reikia manyti, kad, kaip ir daugeliu atvejų, Krasas yra tas dialogo dalyvis, kurį Ciceronas pasirenka savo paties pažiūroms ir patirtims išsakyti.

¹⁶ *in Xenophontis Oeconomico lusit, in quo opere ita saepe aureum illud flumen eloquentiae scabris quibusdam et turbulentis obicibus retardatur, ut qui interpretata nesciunt, a Cicerone dicta non credant* (Hieron. *Chron. Praef.* 1).

rieji, matyt, labiau radosi iš jaunuolio retorinių pratybų, o Demostenio ir Aischino kalbų vertimai buvo brandaus oratoriaus, besistengiančio pagrįsti ir apginti savo gyvenimo pasiekimus iškalbos srityje, darbas, turėjęs parodyti naujiesiems Romos atikistams, kad jų nepripažįstamas kalbos puošnumas anaipol nesvetimas Atėnų oratoriams (*Opt. gen.* 15; 23).

Visi kiti prozos vertimai, kaip minėta, yra įtraukti į Cicerono veikalus ir tapę jų integralia dalimi ir savastimi. Kartais Ciceronas įtraukia svetimą tekstą su nuorodomis, leidžiančiomis skaitytojui suprasti svetimą autorystę ir vertimo momentą. Tai ypač paranku tais atvejais, kai pristatomos įvairių filosofijos mokyklų pažiūros, kurioms Ciceronas nepritaria ar su kuriomis polemizuoja, taigi paminėdamas originalo autorių, jis tarsi atsiriboja nuo cituojamo teiginio. Tokių pavyzdžių gausu: *Tuskulo pašnekesiuose* cituodamas Epikūrą, jis nuosekliai intarpuose tarp išverstų citatų primena tų žodžių autorių (*atque haec quidem his verbis, quibus ut intellegat, quam voluptatem norit Epicurus. deinde paulo infra: [...] – Tusc. III.42; haec Epicuro confitenda sunt – Tusc. III.44*) ir prisi-pažįsta tikslu vertimu perteikęs jo mintis (*quae modo expressa ad verbum dixi – Tusc. III.44*). Tokiais atvejais Ciceronas dažnai kuria gyvą dialogą su cituojamu tekstu, tarp cituojamų vertimo frazių įterpdamas savo komentarus¹⁹. Puikus tokio dialogo pavyzdys yra polemika su Epikūro laišku traktate *De finibus* II.96–100, tiek forma, tiek dialogo gyvumu primenanti Antonijaus laiško panaudojimą *Trylikto-*

*je filipikoje*²⁰. Svetimą tekstą, šiuo atveju verstą Epikūro laišką, jis priverčia prabilti lyg tikrą pašnekovą, cituojamo teksto frazes įvesdamas su žodeliu „sako“ (*inquit*), tačiau vis nepamiršta priminti, kokią šaltinį jis verčia ir perfrazuoja (*Audio equidem philosophi vocem, Epicure – Fin. II.98; nihil in hac praeclara epistula scriptum ab Epicuro – Fin. II.99; epistulam laudandam arbitror eam, quam modo totidem fere verbis interpretatus sum – Fin. II.100*).

Dažnai ir Platono išverstos citatos įtraukiamos į kontekstą su originalo autorystės nuoroda, pvz., *[...] Platoni prorsus adsentior, qui si modo interpretari potuero, his fere uerbis utitur: [...]– [...] visiškai pritariu Platonui, kuris, jei tik įstengsiu iš-versti, kalba maždaug tokiais žodžiais: [citata] (Leg. II.45)*²¹. Tačiau tokie vertimai skirti ne polemikai (juk Platonas yra tas autorius, kuriuo Ciceronas paprastai seka), bet remtis jo autoritetu ir drauge pagražinti savo veikalą išminties ir gero stiliaus pavyzdžiais – tai, ką jis pats vadina kalbos puošmenomis ar žiburiais (*lumina dicendi*), padedančiais oratoriui pasiekti vieną iš kalbos *virtutes* – puošnumą (*ornatus*) (*De or. II.119*)²². Pavyzdžiu galėtų būti traktato *Oratorius* vieta, kur Ciceronas savo idėją apie retorikos ir filosofijos dermę tobula-me oratoriuje iliustruoja Platono *Faidro* citata (*Phaedr.* 279a), kurioje Sokratas kalba apie dar jauną oratorių Isokratą ir išvelgia jame įgimtą filosofo gyslelę. Citata įtraukiama į tekstą kaip konkretaus vei-

¹⁹ Apie šią dialogo rūšį Cicerono kalbose žr. Audronė Kučinskienė, *Cicerono kalbų dialogai. Literatūriniai oratoriaus kalbos aspektai*, 2008, 55–65.

²⁰ Audronė Kučinskienė, „Cicerono *Tryliktoji filipika*: dialogas su nesančiu žmogumi“, *Literatūra* 51(3), 2009, 28–34

²¹ Cf. *De rep.* I.65: *si modo id exprimere Latine potuero; difficile factu est, sed conabor tamen [...]; Div. I. 60–61: [...] haec verba ipsi Platonis expressi.*

²² Puelma, *op. cit.*, 147.

kalo vertimas, aiškiai nurodant originalą: *est enim, ut scis, quasi in extrema pagina Phaedri his ipsis verbis loquens Socrates [...] – Juk, kaip žinai, kone paskutiniame Faidro puslapyje Sokratas pavaizduotas kalbantis štai tokiais žodžiais:[citata] (Or. 41). Panašiai ir Tuskulo pašnekesiuose dvi Platono ištraukas (Gorg. 470d; Men. 247c) apie tai, kad žmogaus laimė priklauso nuo jo dorybių, Ciceronas įtraukia į tekstą, aiškiai jas išskirdamas rėmine kompozicija: iš pradžių nurodo jų šaltinį (velut in Gorgia Socrates – Tusc. V.35; In Epitaphio quo modo idem? – V.36), o pabaigoje priduria, kad jo paties kalba toliau liesis iš šio švento ir pakylėto Platono šaltinio (ex hoc igitur Platonis quasi quodam sancto augustoque fonte nostra omnis manabit oratio – Tusc. V.36).*

Pasitaiko ir tokių verstų Platono ištraukų, kurias Ciceronas panaudoja savo traktatuose be jokių skiriamųjų ženklų, tarsi tai būtų jo dėstymo nuoseklus tęsinys ir savastis. Vienas iš ryškiausių pavyzdžių – garsusis *Scipiono sapnas* traktato *Apie valstybę* šeštoje knygoje (*Rep.* VI.27–28), kurio pabaigoje (*De rep.* VI.27–28) autorius įterpia ilgoką ištrauką apie pasaulio sielą iš Sokrato kalbos Platono *Faidre* (*Phaedr.* 245c–246a). Kitame veikale Ciceronas dar kartą panaudoja tą pačią Platono ištrauką, šįkart jau nurodydamas ir šaltinį, ir ankstesnį jos panaudojimą savo *De Republica* VI knygoje: *ex quo illa ratio nata est Platonis, quae a Socrate est in Phaedro explicata, a me autem posita est in sexto libro de re p.: [...] Iš čia kilęs žinomas Platono svarstymas, Sokrato išsakytas Faidre, o mano įdėtas šeštoje knygoje apie valstybę: [citata] (Tusc. I.53)²³.*

²³ Būta nuomonių, kad *Tusc.* I.53–54 versija yra pataisytas ankstesnio vertimo (*De rep.* VI.27–28) vari-

Stambiausia išlikusi Cicerono išversta Platono ištrauka užima tarpinę padėtį mūsų pasirinktoje klasifikacijoje tarp savarankiško veikalo ir citatos. Apie 15 įprasto Teubnerio leidimo puslapių ilgio ištrauka yra didžiulės filosofo pitagoriečio Timajo kalbos *Περὶ κόσμου* įvadinė dalis – apie trečdaliį visos kalbos, sudarančios du trečdalius Platono dialogo (*Tim.* 27d–47b). Cicerono kūrinių rankraščiuose ji išliko pavadinimu *Timaeus*, ir nežinoma, ar tai tėra dalis baigto ar planuoto viso kūrinio vertimo. Galimas daiktas, kad *Timajas*, kaip ir daugelis kitų Platono veikalų ištraukų, panaudotų Cicerono traktatuose, radosi iš ankstesnių metų studijų vertimų. Labiau tikėtina, kad šią ištrauką Ciceronas išvertė, ketindamas įtraukti į savo paties pradėtą dialogą spėjamu pavadinimą *De mundo* ar *De universo / De universitate*²⁴. Ji turėjo parodyti vertėjo meistriškumą, susidorojant su vienu iš sunkiausių filosofinių tekstų.

Apibendrinant galima teigti, kad Ciceronas laisvai naudojasi graikų autorių, daugiausia Platono vertimais, pagal poreikį įtraukdamas juos į savo kūrinius ir nekeldamas sau klausimo, kur riba tarp vertimo ir to, ką mes vadiname plagiatu – klausimo, aktualaus mūsų požiūriu, bet nekeliama ir neanalizuojama Antikoje. Kurdamas lotyniškąją filosofiją, jis laiko save *aemulus Platonis* – sekėju, mėgdžiotuju, bet drauge ir varžovu, lygiaverčiu konkurentu, lygiai kaip Enijus ar Vergilijus yra *aemuli Homeri*²⁵. Kaip tik šioji *aemulatio*

antas, tačiau, be abejo, ne vertimo tikslumas lemia jo įkomponavimo į tekstą būdą.

²⁴ Puelma, *op. cit.* 151.

²⁵ “Contendimus enim supra non sine causa translatum esse Platonem a Cicerone. Summus scilicet Romanorum orator non imitari tantum, verum etiam aemulari voluit Platonis orationem, Platonis ‘singularem suavitatem’ (*Div.* I.78)” (Atzert, *op. cit.* 1908, 24).

atskleidžia esminį romėnų literatūros fenomeną – perimti, pasinaudoti graikiška medžiaga ir forma (žanrais, poetika, eilėdara, retorika, šiuo atveju tekstais), ir, jei gali, tai patobulinti, šitaip sukuriant iš esmės naują, savitą literatūrą (ir kultūrą plačiuoju požiūriu). Taigi ir filosofiją, anot Cicerono, būtina perteikti lotyniškai ne todėl, kad jos negalima pažinti iš graikiškų šaltinių ar mokytojų, bet todėl, kad, Cicerono nuomone, romėnai visada viską (turima galvoje šeimos reikalai, papročiai, įstatymai, karyba) sumanydavo išmintingiau nei graikai, o tai, ką iš jų perimdavo, taip pat sugebėjo patobulinti:

Hoc mihi Latinis litteris inlustrandum putavi, non quia philosophia Graecis et litteris et doctoribus percipi non posset, sed meum semper iudicium fuit omnia nostros aut invenisse per se sapientius quam Graecos aut accepta ab illis fecisse meliora, quae quidem digna stauissent, in quibus elaborarent (Tusc. I.1).

Maniau turįs šitai išdėstyti lotyniškais raštais ne todėl, kad filosofijos negalima pažinti ir iš graikų raštų, ir iš mokytojų, bet todėl, kad visada buvau įsitikinęs, jog mūsų protėviai viską arba patys išrasdavo sumaniau nei graikai, arba iš jų perėmę patobulindavo, ką manė esant verta jų pastangų.

Laisvas vertimų panaudojimas savo nuožiūra anaiptol nesuponuoja prastos vertimo kokybės. Daugybė tyrimų skirta Cicerono vertimams nuodugniai lyginti su originalais, siekiant atskleisti jo vertimo tikslumą, principus ir sampratą²⁶. Dauguma mokslininkų sutaria, kad Ciceronui nesvetima tikslaus vertimo idėja, ir gerai pažįstamos tokios vertimo problemos kaip tikslų atitikmenų stygius, kalbų sintaksinių skirtumų įveikimas. Jis puikiai žinojo,

²⁶ Žr. I paaišk.

mūsų terminais kalbant, svetimų žodžių ir skolinių kategorijas, vertinius (Lehnübersetzung)²⁷, semantinius skolinius (Lehnbedeutung)²⁸ etc. Kita vertus, gerai žinomas Cicerono nusiteikimas prieš aklą pažodinį vertimą. Ciceronas pats sako, kad, ko negali pasakyti vienu žodžiu, nevengia tą patį perteikti keliais žodžiais (*quod uno Graeci, si aliter non possum, idem pluribus verbis exponere – Fin. III.15*).

Kūrybingai jis žiūri ir į naujadarų kūrimą. Pastebėta, kad šnekamoji kalba imlesnė naujadarų ir grecizmų; tai rodo Cicerono laišškai, kurių kalba artimesnė šnekamajai²⁹. Laiškuose, ypač Atikui ir artimiesiems, kurių graikų kalbos žiniomis jis pasitiki, Ciceronas nevengia graikiškų žodžių ir citatų, skolinių ir naujadarų. Atvirkščiai, kalbose sąmoningai vengiama ne tik graikiškų žodžių, bet ir graikiškų tikrinių vardų galūnių, kurių mirgėte mirga, tarkim, Ovidijaus kūriniuose. Filosofiniai tekstai šiuo požiūriu užima tarpinę padėtį tarp laiškų ir kalbų, bet ir juose, panaudodamas verstas citatas ar dėstydamas graikų filosofijos postulatus, Ciceronas nepiktinaudžiauja graikiškais žodžiais. Jis pats šitaip dėlioja prioritetus: i) panaudoti įprastesnį, mažiau specifinį lotynišką žodį nei graikiškas originalo terminas; ii) panaudoti kelis žodžius, perteikiančius vieno graikiško žodžio prasmę; iii) jei tai nepavyksta, pasiskolinti graikišką žodį (*Fin. III.15*).

Visa tai apibendrinant galima teigti, kad, imdamasis vertimo, Ciceronas laikosi

²⁷ E.g. *indifferens* = ἀδιάφορον (*Fin. III.53*); *anticipatio* = προόληψις (*N.D. I.43*).

²⁸ E.g. *officium* ~ καθήκον (*Att. XVI.11.4, 14.3*; *Fin. III.20*); *decretum* ~ δόγμα (*Acad. II.27*). Puelma, *op. cit.*, 146. Už pagalbą, verčiant vokiškus terminus, dėkoju dr. Dianai Šileikaitei-Kaishauri.

²⁹ Powell, *op. cit.*, 288.

aukso vidurio taisyklės: jis vengia kraštutinumų – viena vertus, pažodinio kopijavimo, kita vertus, vien pernelyg laisvo perpasakojimo. Jis nepripažįsta išankstinių griežtų taisyklių, bet kūrybiškai žiūri į vertimo procesą. Išlavintas oratoriaus skonis ir retorikos mokykloje išugdytas vienas iš svarbiausių retorikos reikalavimų – *decorum* pojūtis ir yra vyraujantis vertimo principas. Vertėjas, kaip ir geras oratorius,

kiekvieną žodį, retorinę figūrą ar stiliaus puošmeną privalo priderinti prie bendro kalbos stiliaus, koncepcijos ir situacijos. Matyt, tai ir turi galvoje Ciceronas teigdamas, kad jis verčia ne kaip vertėjas, bet kaip oratorius (*nec converti ut interpres, sed ut orator; Opt. gen. 18*)³⁰.

³⁰ Šiame straipsnyje tik labai trumpai palietėme Cicerono traktatuose aptinkamus teorinius samprotavimus apie vertimo sampratą ir principus. Tai galėtų būti atskiro tyrimo tema.

NEC UT INTERPRES, SED UT ORATOR: CICERO THE TRANSLATOR

Audronė Kučinskienė

S u m m a r y

The article deals with one of the less known areas of Cicero's work: his translations from Greek into Latin. Such an inquiry on the one hand enriches our knowledge of the author and his attitude toward the Greek original texts; and on the other hand it adds to research into the theory of translation in Antiquity, because Cicero, without doubt, had a great influence on later authors in this field.

It is usual to group Cicero's translations chronologically into two main groups, the first belonging to his youth, and the second to the period of his philosophical writings. Without abandoning this principle, in this article we propose a different classification according to the purpose of the translation and the translator's intention: whether the translation had an educational or didactic purpose, whether it was a complete translation or one only of excerpts, and whether it was intended to function as a separate piece of literature or to be incorporated into Cicero's own treatises.

Translations in both prose and verse were part of the rhetorical training of students, the purpose of which was not to learn foreign languages, but to increase competence in one's own language. Translation was thought to sharpen the mind and to develop the *virtutes dicendi* necessary for a good orator. For Cicero himself it was one of the means of elevat-

ing the Latin language to the level of Greek language and style. Understood in this way, translation was not simple imitation, but a form of cultural enrichment. Besides, some of his translations were meant to introduce a notable work by a Greek author to his fellow countrymen, or sometimes to serve as a rhetorical example for young orators and the critics of Ciceronian eloquence.

Cicero uses translated excerpts from Greek authors, mainly Plato, widely in his philosophical treatises, incorporating them in various ways into his own text. In creating a Roman philosophical prose he regards himself as *aemulus Platonis*; not simply his disciple or imitator, but rather his rival. It is this *aemulatio* that reveals a principal aspect of Roman literature as a whole: adopting and using Greek material and forms to create an essentially new form and, if possible, to surpass the original.

Cicero approached his work of translation with the rhetorical principle of suitability (*decorum*), avoiding, on the one hand, a word-for-word rendering, and on the other, excessive looseness. Cicero, as an orator as well as a translator, matches every word, rhetorical figure and phrase to the style, conception and situation of the work. This is, to my mind, the meaning of his well known saying *Nec converti ut interpres, sed ut orator*.

Gauta 2011-10-05

Priimta publikuoti 2011-10-19.

Autorės adresas:
Klasikinės filologijos katedra
Vilniaus universitetas
Universiteto g. 5
LT-01131 Vilnius
El. paštas: audronekucisnskiene@hotmail.com